

ЛЕКСИКА СОМАТИЗАМА У ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКИМ ПУНКТОВИМА НА ТЛУ СРБИЈЕ И РУМУНИЈЕ – СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ (НА МАТЕРИЈАЛУ *СРПСКОГ ДИЈАЛЕКТОЛОШКОГ АТЛАСА*)¹

Сажетак: Конципирањем првих томова *Српског дијалектолошког атласа* отворена је могућност да се распоред језичких чињеница осмотри на географском плану, као и да се у фонду података прикупљених путем јединственог упитника издвоје црте које су заједничке српским народним говорима, па и оним изван матице, али и оне које су спецификум само једног дела српске језичке територије. Материјал *Српског дијалектолошког атласа* пружа нарочито занимљиве податке када је реч о српским говорима на тлу Румуније, од којих једна група припада тимочком говорном типу (призренско-тимочки дијалекат). Будући да је лексички план свакако најочитији, те и најпогоднији за анализу, наш задатак био је да упоредним праћењем одговора на истоветна питања из упитника, која се односе на називе појединих делова главе (*слепоочница, зеница, обрва, ноздрва и усна*), издвојимо оне одлике које на лексичком плану спајају ове говоре са матичним, исходишним.

Кључне речи: *Српски дијалектолошки атлас*, призренско-тимочка дијалекатска област, призренско-тимочки говори у Србији, призренско-тимочки говори у Румунији, соматизми

Српски тимочки говори на тлу Румуније науци о језику познати су као свинички и карашевски и у више наврата били су предмет научне анализе.²

¹ Рад је урађен у оквиру пројекта 178020: *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Ж. Бошњаковић и М. Радан у раду „Досадашња истраживања утицаја румунског језика на лексику српских говора у румунском делу Баната“ дају синтетички преглед литературе о српским говорима у Румунији. Између осталог, у томе раду они говоре о бројним специфичностима архаичног карашевског српског говора које су представљале подстрек за истраживање многим домаћим и страним лингвистима (Бошњаковић, Радан, 2010: 143).

Списак пунктова призненско-тимочке дијалекатске зоне укључује пет српских пунктова у румунском делу Баната, од којих Свиница припада свиничком говору, а Равник, Водник, Јабалче и Карашево карашевском. Без обзира на бројне контрадикторне, једностране и политички оријентисане расправе без научне основаности, којима се прејудицира порекло овог становништва, неоспорна чињеница, заснована на непобитним језичким карактеристикама, јесте да говор којим се они служе, представља српски архаични штокавски говор екавског типа (Радан, 2004: 102). Српски живаљ из Тимочке Крајине под најездом Турака почео је насељавати ове крајеве почев од XV века, али су се сеобе различитих размера одвијале у неколико етапа све до XVIII века (Радан, 2004: 13). Вишевековна удаљеност од матице³ и непосредни међујезички контакт и суживот с румунским становништвом оставили су видљиве трагове у свим доменима материјалне и духовне културе и утицали на конституисање језичке индивидуалности ових говора у оквиру призненско-тимочке дијалекатске зоне.⁴

Снажним продором румунских језичких елемената захваћени су сви нивои језичке структуре – фонетски, морфолошки, синтаксички и лексички. Будући да је лексички план најочитији, те и најпогоднији за анализу, у овом раду покушаћемо да упоредним праћењем одговора на истоветна питања из упитника за *Атлас*, која се односе на називе соматизама у вези с главом – *слепоочница*, *зеница*, *обрва*, *ноздрава* и *усна*, сачинимо осврт на евентуалне сличности и разлике призненско-тимочких говора у матици и иселјеништву. Добијене резултате упоредићемо с говором Тимочана у матици, који је дијалектолошкој науци представљен путем обимних дијалекатских речника – *Тимочког дијалекатског речника* Јакше Динића и *Речника тимочког говора* Љубише Рајковића Кожељца.

Изоштравању лексичке слике свакако ће допринети и карте које прилажемо. Картографисањем оних лексема које репрезентују испољавање лексичких разлика, представимо њихов лингвогеографски распоред у оквиру призненско-тимочке дијалекатске зоне, што доприноси прецизирању њихове распрострањености и уочавању дијалекатских особености (с посебним освртом на однос српских тимочких говора на тлу Србије и Румуније).

За именовање *бочних делова лобање од ува до чеоне кости* (РМС, 1990: 852) на подручју призненско-тимочке дијалекатске зоне забележене су бројне фонетске и акценатске варијанте које су сконцентрисане око синтагме *слепо око / слепо очи (слепо око, сл'епо око, сљепо око / слепо очи, слепи*

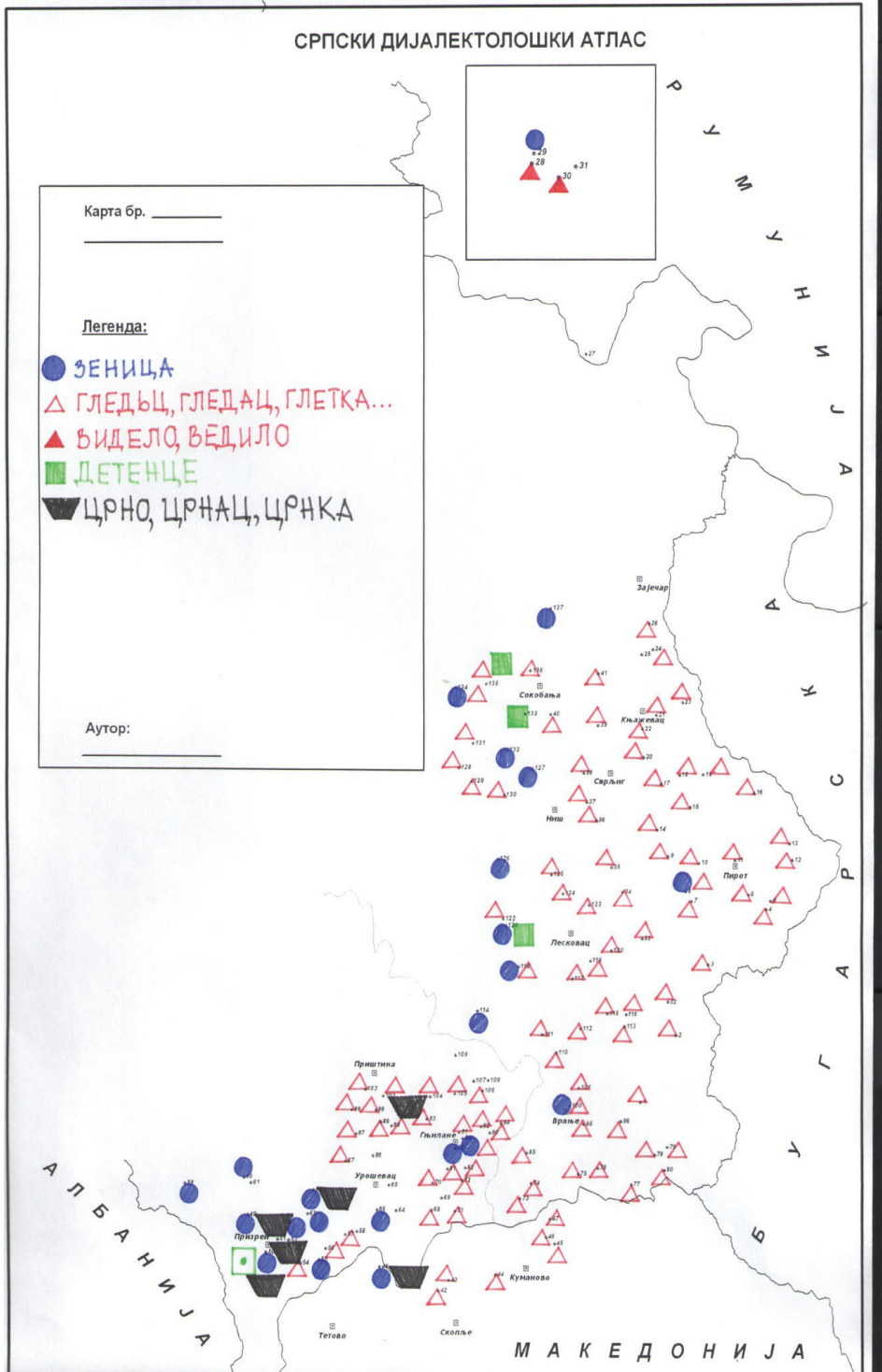
³ Изолованост и удаљеност од матице условила је да карашевски и свинички говори претрпе много већи утицај румунског језика од осталих српских говора у Румунији, који су у сталном контакту са српским говорима из Војводине (Бошњаковић, Радан, 2010: 143).

⁴ Специфичне културне и језичке разлике видљиве су и у њиховом међусобном саодношењу, што је, према истраживањима М. Томића, резултирало формирањем више мањих језички хомогених група (Томић, 1984: 11–12).

очи, сл'ене очи, сл'ене оч'и, сл'ене оч'нице) и сложенице *слепоочница* / *слепооко* (*слепоочница, сл'епооч'ница, слепочница, сл'епоч'ница, слепоочник* / *слепооко, сл'епооко*). Њихове саставне елементе чине лексеме *слеп* и *око*, обе словенског порекла. На територији Румуније фигурира само колокација *слепо око*. Ова синтагма распрострањена је широм говорног подручја, а од посебне важности за наше истраживање јесте то да је посведочена и у тимочком крају,⁵ прапостојбини српског живља у румунском Банату.

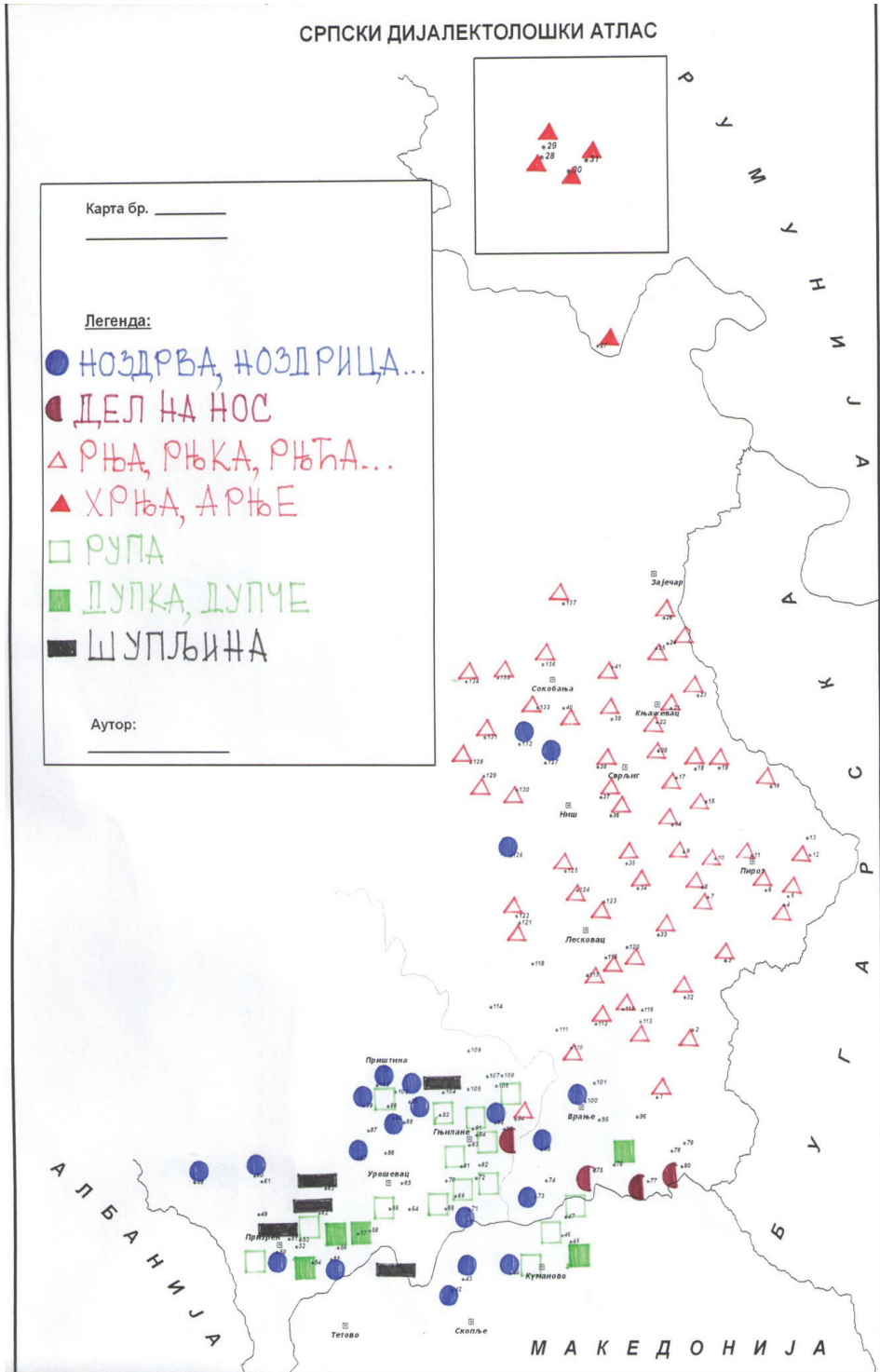
На простору призренско-тимочке дијалекатске зоне за именовање *отвора на дужици кроз који светлост продире у унутрашњост ока* (РМС, 1990: 302) забележене су акценатске, фонетске и творбене варијанте синонимних лексема: *зеница, гледџи, видело, детенце, црно*. Лексема *зеница* потиче од прасл. облика *zĕnica, са ие. кореном **ghei-* (Скок III, 1973: 656). Ова лексема позната је свим индоевропским језицима, а у малом броју призренско-тимочких пунктова – у западним и југозападним крајевима призренско-јужноморавског говорног типа и у једном српском пункту у Румунији, забележена је као једина лексема везана за тражени појам, док се чешће јавља паралелно с неким другим устаљенијим називом. Веома широку заступљеност на терену има поствербал *гледџи*, тј. један од неколико морфолошки другачијих истокорених ликова: *гледац, гледец, гледенџи, гледенац, гледанџи, гледавац, гледалџи, гледељак, гледенце*. Творбену основу ове лексеме чини основа глагола *гледати* (ие., балтсл., општесл., прасл. **glend-*), чија је примарна семантичка реализација „очима проматрати“ (Скок I, 1971: 568). Аналогно стању на терену и материјал *Тимочког дијалекатског речника* потврђује лексеми *гледџи* као једину за именовање зенице у оку (Динић, 2008: 98), док *Речник тимочког говора* региструје семантички еквивалент *гледаљћа* (Рајковић Кожељац, 2014: 72). Исти мотивациони основ има и поствербал *видело* / *ведило* који има ограничен територијални домет и јавља се у свега два српска пункта у румунском Банату. Овакав назив развио се према румунском хибридном глаголу *vedea* (са значењем „видети“), који је настао укрштањем словенског глагола *видети* и латинског *videre* (Скок III, 1973: 586–587). У *Тимочком дијалекатском речнику* забележена је лексема *видало* / *видело* чији је значењски распон „дневна светлост“, „светлост, осветљење“ и „упаљена лампа или неки други извор светлости“ (Динић, 2008: 68) у блиској вези са значењем хибридних лексема потврђених на терену. Одроз лика у зеници ока утицао је на креирање назива *детенце*, који је посведочен у неколико пунктова на западној граници говорног подручја. По истом принципу у Призрену се развио турцизам *бебе*. На Косову и Метохији забележени су поименичени придев *црно* и именице *црнац* / *црка*, чији су називи мотивисани бојом овог дела ока.

⁵ Иако материјал *Српског дијалектолошког атласа* потврђује постојање ове лексеме у тимочком крају, *Тимочки дијалекатски речник* и *Речник тимочког говора* је не региструју.

Широм призренско-тимочке говорне зоне за означавање обрве, односно *длаком обраслог дна чела изнад очне дупље* (РМС, 1990: 881) готово искључиво се употребљава лексема *веђа / веца* (прасл. *vědia), што потврђују и дијалекатски речници с подручја призренско-тимочке дијалекатске зоне. Само у једном пункту на крајњем југу Србије забележен је синоним *обрава*.

За именовање носног отвора на испитиваном говорном подручју фигурира неколико синонимских лексема, које се јављају у различитим акценатским, фонетским и/или творбеним ликовима: *ноздрва* (*ноздрља*, *ноздоа*, *ноздрица*), *рња* (*рњка*, *рњћа*, *рнка*, *арње*, *хрња*), *шупљина* (*шупљинка*), *рупа*, *дупка* (*дупче*). Посматрано с етимолошког становишта, лексема *ноздрва* представља лексикализован индоевропски, балтословенски, општесловенски и прасловенски дериват именице *нос* (Скок II, 1972: 525). Употреба ове лексеме је територијално ограничена на Косово и Метохију, српске пунктове у Македонији и још неколико призренско-јужноморавских пунктова. Најфреквентнија је лексема *рња*. У говорима призренско-тимочке дијалекатске зоне њом се примарно именује свињска њушка. Пренос са животиње на човека извршен је на основу функционалне сличности. У српским пунктовима у Румунији забележен је облик *хрња* с очуваном иницијалним *х*, које се, иначе, у матици не јавља, и множински облик *арње* с девокализованим иницијалним *р*. Проблемом девокализације вокалног *р* бавио се и професор С. Реметић у монографији *Српски призренски говор I*. Према његовим речима, оваква судбина вокалног *р* је „последница вишевековног континуираног суживота носилаца различитих језика“ (Реметић, 1996: 57), у овом случају српског и румунског, где је непостојање вокалног *р* у румунском језику утицало на формирање секвенце *ар* у говору српског живља у Румунији. Постојање лексеме *рња*, односно деривата *рнћа* у овим крајевима потврђују и *Тимочки дијалекатски речник* (Динић, 2008: 729) и *Речник тимочког говора* (Рајковић Кожељац, 2014: 503). Кључна значењска компонента при метафоричком развоју назива *шупљина*, *рупа*, *дупка* за означавање носне шупљине јесте сема изгледа. Све ове лексеме забележене су само у јужним крајевима испитиваног говорног подручја. Деадјектив *шупљина* изведен је из придева *шупаљ* па се његово значење наслања на семантику мотивне речи „који има рупу, отвор“. Семантички напоредна лексема *дупка* забележена је у синтагми *дупка на нос* и у деминутивном облику *дупче*. С истим значењем употребљава се и лексема *рупа* у синтагмама *рупа на нос*, *рупа у нос*, *рупа од нос*. Лексема *рупа* се у гласовно и облички адаптираном облику може срести у свим језицима који су се развили из балтословенске језичке заједнице, али и у румунском, јужноиталијанском и арбанашком језику са значењима сличним основном (Скок III, 1973: 172–173).

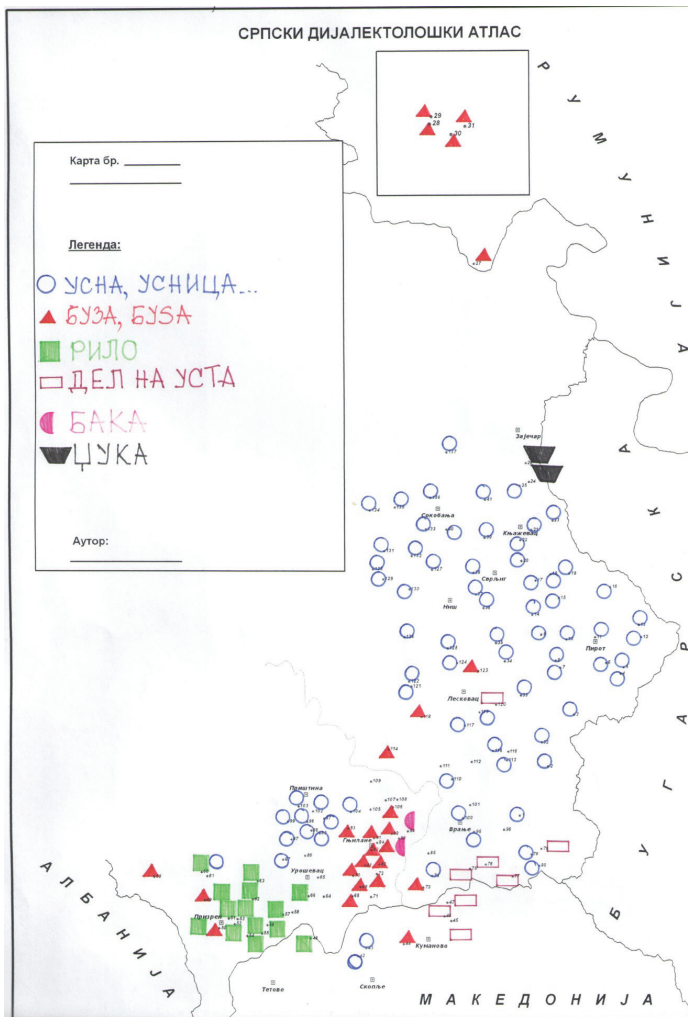
На призренско-тимочком говорном подручју за означавање *једне од две меснате покретне ивице уста које споља заклањају зубе* (РМС, 1990: 584) употребљавају се лексема *усна* (*усња, усно, усница*), *буза* (*busa*), *џука, бака*. Облик *усна* је лексикализован и поименичени придев (*ustъn*) изведен из именице *уста*, познате свим индоевропским, балтословенским и словенским језицима (Скок III, 1973: 549). Лексема *усна*, односно њене фонетске варијанте *усња, усно* и дериват *усница* бележе највећу фреквентност и егзистирају широм говорне зоне, а њихово постојање у тимочком крају потврђују и *Тимочки дијалекатски речник* (Динић, 2008: 866) и *Речник тимочког говора* (Рајковић Кожељац, 2014: 607). Друга по фреквентности јесте лексема *буза*, односно фонетска варијанта *busa*. Овај назив забележен је у српским пунктовима у Румунији, у источном делу Косова и Метохије, у неколико западних косовскометохијских пунктова према граници с Албанијом, као и у неколико рубних западних призренско-јужноморавских пунктова, док на широком средишњем ареалу, који захвата сврљишко-заплањске и тимочко-лужничке говоре, није потврђен. Према Скоковим налазима, лексема *буза* је балканска реч илиротрачког порекла, која се као провинцијска позајмљеница из арбанашког (алб. *buzë*) најпре употребљавала у занатском говору Космета.⁶ Међутим, њен семантички и територијални распон је много шири па се у бугарском и румунском језику употребљава са значењем „усна“ (Скок I, 1971: 246). Дакле, исти назив у српским пунктовима у Румунији и у јужним крајевима призренско-тимочког дијалекта није се развио истим путем. Док је на Косову и Метохији извршено директно позајмљивање речи из арбанашког језика, румунски је послужио као језик посредник између арбанашког и српских говора у румунском делу Баната.⁷ У југозападном делу Косова и Метохије забележена је лексема *рило* (од ие., балтсл. и прасл. *ryti* (Скок III, 1973: 148)), чије је примарно значење „животињска уста, њушка“, али се назив пренео с дела животињског тела на део човековог тела. Назив *џука* „дебела усна“ забележен је у тимочком крају на граници с Бугарском. Постојање овог облика у западном бугарском дијалекту у истом значењу потврђује *Речник на говора на село Радовене* (Хитов, 1979: 245), а исти назив бележи и *Тимочки дијалекатски речник*, где су посведочени још и именица *џукља* „особа која има изразито дебеле усне“ и придев *џукљат, -а, -о* „који је изразито дебелих усана“ (Динић, 2008: 903). *Речник тимочког говора* региструје фонетску варијанту *џукат, -а, -о* (Рајковић Кожељац, 2014: 647).⁸ У

⁶ Елезовић бележи лексему *буза* као калајциски израз за „гротло на котлу“ (Елезовић, 1998: 64).

⁷ Овом приликом преносимо и једну сугестију коју нам је професорка Гордана Драгин дала приликом излагања овог реферата. Према њеним налазима, иако се постојање гласа *s* у фонетском облику *busa* посведоченом у српским тимочким говорима у Румунији, најчешће приписује утицају матичног тимочког говора, ради се о утицају румунског језика, чији фонетски систем садржи и глас *s*. Потврду томе она налази у употреби фонетске варијанте *busa* на тлу Војводине.

⁸ Овај назив развио се према албанском *hungë* са значењем „кврга, чворуга, израстина, оток, грба, испупчење“ (Ндреца, 1980: 364), што је пример још једне интерференције словенских с

два пункта на Косову и Метохији забележена је именичка лексема *бака* – фонетска адаптација турцизма *bakkam*, којим се према Шкаљићевим наводима најпре означавала ружичастоцрвена боја која се користила као козметичко средство за улепшавање лица, а касније се усталио као назив ружа за усне (Шкаљић, 1966: 115). Ова лексема позната је свим балканским језицима као термин из области боја (Скок I, 1971: 95), а у македонском језику представља творбену основу именице *бакнеж* са значењем „пољубац“.

Лексика соматизама, односно речи које означавају делове људског тела, представља једну од најстаријих лексичко-семантичких група у оквиру лексичког система сваког језика, те као таква добро чува своју прао-

несловенским језицима који су у посредном или непосредном контакту.

снову и најмање је подложна спољашњим утицајима. На основу опсежног истраживања утицаја румунског језика на лексику карашевског говора, М. Радан је дошао до закључка да је најслабији продор румунских лексичких јединица остварен управо у домену „делови тела“ (Радан, 1984: 342–353).

Међутим, кратко бављење овом темом, засновано на корпусу од свега пет лексичких јединица, потврђује да је румунски језик оставио свој печат и на овај сегмент српског карашевског и свиничког говора. Вишевековни суживот и прожимање култура неминовно коегзистирају с језиком, налазећи у њему свој израз и одраз. Под утицајем румунског језика формиран су називи *ведило* / *видело* и *буза* / *busa*. Конфронтирањем стања забележеног у исељеништву са стањем у матици, закључујемо да је већина лексема (*слепо око*, *зеница*, *веца*, *рња* / *хрња* / *арње*) препознатљива у обема зонама, с тим што су регистроване извесне промене на фонетском плану – непостојање вокалног *p* у румунском језику условило је фонетску адаптацију лексеме *рња* у свиничком говору (*арње*), док је модификован (затворенији) изговор вокала *e*, својствен румунском, посведочен код лексема *зеница*, *ведило*, *слепо око*, *веђа* у карашевском говору.

Лексика соматизама представља инспиративно поље за лингвистичка истраживања, али је за подробнију анализу и уочавање целовитости система свакако неопходан опширнији дијалекатски корпус. Детаљно сагледавање овог сегмента језичке стварности с различитих аспеката омогућило би да се установи колики је степен инкорпорисаности страних (пре свега румунских) елемената и како се соматска лексика уклапа у осталу лексику овог специфичног етничког и говорног подручја.

Литература

- Бошњаковић, Радан 2010: Ж. Бошњаковић и М. Н. Радан, Досадашња истраживања утицаја румунског језика на лексику српских говора у румунском делу Баната, *Јужнословенски филолог*, LXVI, Београд: Институт за српски језик САНУ, 135–161.
- Динић 2008: Ј. Динић, *Тимочки дијалекатски речник*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Елезовић 1998: Глигорије Глиша Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта I*, Приштина: Институт за српску културу: Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић“, Народна и универзитетска библиотека.
- Ндреца 1980: М. Ndreca, *Albansko-srpskohrvatski rečnik*, Rilindja, Priština.
- Радан 1984: М. N. Radan. *Novi prilozii uticaju rumunskog jezika u leksici karaševskih govora, Relații culturale, literare și lingvistice româno-iugoslave – Actele simpozionului VI* (București, 21–25 octombrie 1982), București, стр. 342–353.
- Радан 2004: М. Н. Радан, *У походе тајновитом Карашу*, Темишвар.
- Рајковић Кожељац 2014: Љубиша Рајковић Кожељац, *Речник тимчког говора*, Неготин: Књижевно-издавачко друштво *Лексика*.

- Реметић 1996: С. Реметић, Српски призренски говор I, *Српски дијалектолошки зборник*, XLII, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- СДА: *Српски дијалектолошки атлас* (рукопис)
- Скок 1971–1974: Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Томић 1984: М. Томић, Говор Свиничана, *Српски дијалектолошки зборник*, XXX, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Хитов 1979: Х. Хитов, Речник на говора на село Радовене, *Българска диалектология*, IX, Софија, 223–342.
- Шкаљић 1966: А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost.

Ana R. Savić Grujić

THE LEXICAL SOMATISM IN VARIOUS PRIZREN-TIMOK LOCATIONS ON THE TERRITORY OF SERBIA AND ROMANIA – SIMILARITIES AND DIFFERENCES (BASED ON THE CORPUS OF THE *SERBIAN DIALECT ATLAS*)

Summary

The material contained within the corpus of the *Serbian Dialect Atlas* offers the opportunity to identify those characteristics which are shared by the national dialects in Serbia, but also those outside the national mainstream, which are specific to only one part of the Serbian linguistic field.

This paper will focus on the Serbian dialects spoken on the territory of Romania, one of which belongs to the Timok dialect zone, that is – the dialects of the Prizren-Timok type.

Considering the fact that the lexicon is most easily available, and thus the most suitable for analysis, our task was to do a comparative analysis of the responses to the same questions from the *Questionnaire* which refer to the names of particular body parts, and to separate those features which, on a lexical scale, merge these dialects with the mainstream. Insight into the corpus indicates that there are lexemes which are shared by the Prizren-Timok dialects in Romania and some of the Prizren-Timok dialects in Serbia – lexemes known only in one or the other zone, and in the rarest cases, lexemes which are not to be found in some parts of the two studied zones.